

Szegedi Nóra

A kanti sematizmus mint fenomenológiai probléma

„A tiszta értelmi fogalmak sematizmusa” címet viselő fejezet ugyan csak meglehetősen kis részét teszi ki *A tiszta ész kritikája* szövegének, maga a probléma azonban, amelyet Kant itt tárgyal, a mű egyik, ha nem a legfontosabb témája.¹ Nem véletlen tehát, hogy a sematizmus alapkérdésével nem csak ez a rövid alfejezet, hanem a *Kritika* más részei, mindenekelőtt a dedukció-fejezet és a tiszta értelem alaptételeit tárgyaló szakasz is foglalkozik. A tiszta értelmi fogalmak (kategóriák) alkalmazása az érzékelésből eredő képzetekre, ahogyan a sematizmus-fejezet elején Kant megjelöli a témát (A137/B176, *TÉK* 175)², annak, a kritikai vállalkozás egészét mélyen érintő feladatnak az egyik aspektusa, hogy leírja a megismerés két forrásának, értelemnek és érzékiségnek az együttműködését a tárgytapasztalatban.³ A tapasztalás ugyanis e két, egymástól független képesség összjátékán alapul: a képzetek passzív befogadásán (receptivitás), illetve ezek aktív feldolgozásán (spontaneitás), melyet a gondolkodás fogalmak segítségével visz végbe (A50/B74, *TÉK* 105).

A SEMATIZMUS-ELMÉLET PROBLÉMÁI

A kanti sematizmus-elmélet több alapvető, egymással összefüggő nehézséget vet fel.⁴ Mindjárt az első kérdés a sematizmus-fejezet viszonya a tágabb értelemben vett sematizmus-problémához, s ezzel együtt a dedukció-fejezethez, melynek megítélésében a Kant-kutatók két ellentétes álláspont között oszlanak meg. Az egyik szerint a tiszta értelmi fogalmak sematizmusának problémáját valójában már a kategóriák transzcendentális dedukciója megoldja, így a fejezet felesleges, s csupán *A tiszta ész kritikájának* architektonikája követeli meg (vö. SMITH 1923, 334–342 és WARNOCK 1948–1949)⁵.

¹ A tanulmány az OTKA (T032754, T035285) támogatásával jött létre. Itt szeretnék köszönetet mondani Tózsér Jánosnak a kötelező szerkesztői munka kereteit jóval meghaladó, szigorú, ámde igazságos bíráló megjegyzéséért.

² *A Kritik der reinen Vernunft* első (A) és második (B) kiadásának oldalszámaira a szokásos módon hivatkozunk, az ezt követő *TÉK* és az oldalszám a magyar fordításra utal (*A tiszta ész kritikája*, 2004).

³ A továbbiakban ebben a tág értelemben használjuk a sematizmus-probléma (sematizmus-elmélet) kifejezést, nem csupán azt a kérdésfelvetést értve rajta, ahogyan ezt Kant a sematizmus-fejezetben megközelíti, vagyis a szemléletek kategóriák alá sorolásának kérdését. Ennek következtében még olyan témák is idesorolhatók, mint a *Prolegomena* észleleti és tapasztalati ítéletei. Ennek alátámasztására lásd BAUMANN 1990, 29–33; LOHMAR 1991, 88–92; MOHR 1995. Ezzel az összefüggéssel azonban itt nem foglalkozunk.

⁴ Ezek lépten-nyomon felbukkannak a sematizmus-fejezettel foglalkozó szakirodalomban, melynek (korántsem teljes) áttekintéséből világosan kirajzolódnak azok a kérdéskörök és értelmezési irányok, amelyek *A tiszta ész kritikája* e témájának feldolgozását meghatározzák.

⁵ Utóbbi – a sematizmust a fogalmak alkalmazhatóságának, a dedukciót pedig a fogalmakkal való rendelkezés bizonyításának tartva – először értelmetlennek nyilvánítja a sematizmus-fejezetet, mondván, hogy egy fogalom birtoklása azonos alkalmazásának képességével, azután mégis tulajdonít némi értelmet a szövegnek, míg végül sikertelennek nyilvánítja Kant kísérlétét.

A másik véleményen levők viszont a mű fontos, egyesek egyenesen a központi fejezetének tartják, amely tovább viszi vagy kiegészíti a dedukció érvmenetét.⁶

A sematizmus-fejezet egy másik, az egész témakör szempontjából fontos kérdése az empirikus és a transzcendentális sematizmus viszonya. Noha a kiinduló probléma a tiszta értelmi fogalmak (a kategóriák) alkalmazása az ezekkel empirikus eredetük révén inhomogén érzéki szemléletre, Kant – mindenekelőtt a szemléltető példák révén – az empirikus fogalmak sematizmusát is bemutatja, noha ezek homogének a szemléletekkel, s ebből következően nem világos, miként segíthet az utóbbi az előbbi megvilágításában. Hiszen az empirikus fogalmak sémája egy szabály (a kutyaé például az, amelynek alapján a képzelőerő egy négylábú állat alakját megrajzolja /A141/B180, TÉK 177–178/), a kategóriák sémája viszont időmeghatározás – Kant mégis egységes problémaként kezeli a sematizmust. Hogyan függhet össze a kettő, és összefügg-e egyáltalán?⁷ Ez a kérdés azonban csak akkor dönthető el, ha választ adunk arra, hogy egyáltalán mi is a séma, és mi a viszonya azokhoz a képzetekhez (egyrészt a kategóriához, másrészt az érzéki szemléletekhez), amelyek között közvetít.⁸

Akárhogy foglalkunk is állást ebben a kérdésben, séma és idő szoros kapcsolatát mindenképpen szem előtt kell tartani. Ez viszont egyrészt felveti az időnek a térrel, a szemlélet másik *priori* formájával szemben való kitüntettségének jogosságát, illetve a tér lehetséges szerepét a kategóriáknak a szemléletre való alkalmazásában.⁹ Más-

⁶ Centrális jelentőséget tulajdonít a sematizmus-fejezetnek Heidegger (*Kant und das Problem der Metaphysik*, 89, magyarul 121). A mű fontos részének tekinti Wolff, aki az *Analitika* egészét egységes érvmenetként érti (WOLFF 1963, viii), a kifejezetten a sematizmus-fejezettel foglalkozó újabb irodalomból pedig: ROTENSTREICH 1956; CHIPMAN 1972; PIPPIN 1976; DETEL 1978; ALLISON 1981; DAHLSTROM 1984; FREULER 1991. Utóbbiak közül többen a kategóriák alkalmazásának *hogyanját* (konkrét feltételeit) megválaszoló fejezetnek tartják, szembeállítva a sematizmust a dedukcióval, mely utóbbi az alkalmazhatóság *tényét* mutatja meg (CHIPMAN 1972, 41, 48; PIPPIN 1976, 160; ALLISON 1981, 61; DAHLSTROM 1984, 41). Némileg hasonló álláspontot képvisel Freuler, aki *A tiszta ész kritikájának* egy lábjegyzetére hivatkozva, ahol Kant az ítéletek háromféle modalitását (problemátikus, asszertorikus, apodiktikus) rendre az értelem, az ítélőerő és az ész képességével hozza kapcsolatba (A75/B100 láb., TÉK 122) a dedukció bizonyítását problematikus, a sematizmusét asszertorikus jellegűnek tekinti (FREULER 1991, 401–403). Rotenstreich és Detel viszont a két fejezet különbségét nem abban látja, hogy más-más kérdésekre válaszolnának, hanem megközelítésmódjukban: Rotenstreich szerint a sematizmus-fejezet a *priori* és a *posteriori* kapcsolatát az a *posterioriból* kiindulva vizsgálja, szemben a dedukcióval, amely az ellentétes utat járja be (ROTENSTREICH 1956, 9–10). Detel pedig a dedukció beteljesítésének (*Vollendung*) tartja a sematizmust, amennyiben ez utóbbi a kategóriákban gondolt értelmi szintézist az empirikus képzetekben mutatja ki (DETEL 1978, 41–42).

⁷ A kétféle sematizmus különbségére hívja fel a figyelmet Dahlstrom. A transzcendentális sematizmus az empirikus feltételének tartja Chipman, Pippin és La Rocca; szoros analógiát állapít meg a kettő között Bussmann (DAHLSTROM 1984, 43; CHIPMAN 1972, 49; PIPPIN 1976, 163; LA ROCCA 1989, 131; BUSSMANN 1994, 399). A kapcsolatot a horizont fogalmával jellemzi La Rocca, s ez, nem pontosan az általa használt értelemben, de átvihető a többi interpretációra is. A transzcendentális sematizmus ugyanis eszerint értelem és érzékiség együttműködését egy olyan általános szinten ragadja meg, amely a konkrét tárgytapasztalat (empirikus fogalmak és szemléletek összekapcsolása) leírásának horizontját adja.

⁸ A sémát a sematizált kategóriával azonosítja Wolff és Detel, Allison pedig a meghatározott tiszta szemlélettel tartja azonosnak, amely azonban – mivel a meghatározást a kategóriák végzik – szintén nem más, mint a sematizált kategória (WOLFF 1963, 247; DETEL 1978, 40; ALLISON 1981, 66, 71). Bussmann – sajátos értelmezést adva – az értelem önreflexiójának eredményeként határozza meg (BUSSMANN 1994, 415). Kifejezetten megkülönbözteti a kategóriától Chipman és Pippin. Utóbbi az alakkal (*Gestalt*) azonosítja a sémát, amely a fogalomban kifejeződő szintézisszabályának a szemléleti projekciója (CHIPMAN 1972, 43, 46; PIPPIN 1976, 167–169).

⁹ A Kant-kutatók egy része, mint pl. Rotenstreich és Mudroch, indokoltnak tartja a tér háttérbe szorulását a sematizmust illetően, mások viszont, mint pl. Smith és Walsh, bírálják emiatt Kantot (ROTENSTREICH 1956, 15–16; MUDROCH 1989, 411; SMITH 1923, 341; WALSH 1957–1958, 102). Franzwa pedig, *A tiszta ész kritikája* 2. kiadásának bizonyos részében végrehajtott változtatások irányát figyelembe véve, arra a következtetésre jut, hogy a sémáknak valójában a teret is tartalmazniuk kell ahhoz, hogy segítségükkel a kategóriákat alkalmazni lehessen a szemléletekre (vö. B291; TÉK 255). A tér szerepének fontosságát látszik egyébként alátámasztani az is, hogy – legalábbis az empirikus fogalmak esetében – a séma a térbeli alak megrajzolásának szabálya.

részt azzal a problémával szembesít minket, hogy vajon miért éppen azokat az időmeghatározásokat rendeli Kant az egyes sémákhoz, amelyeket a sematizmus-fejezetben minden indoklás nélkül felsorol (vö. CHIPMAN 1972, 49–50; ALLISON 1981, 76).

A fenti nehézségek megoldásának szempontjából döntő jelentőségű annak az – első látásra összeegyeztethetetlennek tűnő – kettősségnek a feloldása, melyet az alárendelés- illetve szintézis-modell fogalmaival lehetne rögzíteni, s amelyet a sematizmus-fejezet központi problémájának tartunk.¹⁰ Itt ugyanis Kant érzéki szemlélet és tiszta értelmi fogalom kapcsolatát az empirikus fogalmak hierarchiájának mintájára az alárendelés (*subsumtio*) viszonyával határozza meg. Ebből a nézőpontból a feladat, amelyet az ítélőerő lát el, a kategóriáknak mint adott fogalmaknak a jelenségekre való alkalmazása. Közelebbről tekintve azonban egészen más kép rajzolódik ki a két képesség együttműködéséről, főként, ha figyelembe vesszük a dedukció-fejezetet is. Eszerint a kategóriák szabályként szolgálnak az érzéki sokféleség összekapcsolásához (kanti terminussal: szintéziséhez), s ezáltal jön létre az érzéki benyomások egymásutánjából rendezett tárgytapasztalat. A közvetítő fakultás pedig nem az ítélőerő, hanem a képzelőerő, amelyből a séma származik.

Mind a sematizmus-fejezetnek a dedukció problematikájához való viszonya, mind a séma mibenlétével, illetve az empirikus és transzcendentális sematizmus kapcsolattal foglalkozó kérdések megválaszolása attól függ, hogy a sematizmus fent leírt két modellje közül melyiket részesítjük előnyben és mit kezdünk a másikkal. Ha ugyanis a szintézist tekintjük a sematizmus kulcsfogalmának, akkor ezzel a sematizmus problémáját egészen szoros összefüggésbe hozzuk a dedukcióval, melynek középpontja ez a fogalom. Így azonban egyrészt megnehezítjük annak meghatározását, hogy miben is áll a sematizmus-fejezet sajátos feladata, másrészt – ezzel összefüggésben – veszélybe sodorjuk a sémának mint valami harmadik, a kategóriától és a szemlélettől is különböző képzetnek a bevezetését. Amennyiben viszont az alárendelés-modellt tartjuk alapvetőnek, akkor megtartjuk ugyan a séma és a sematizmus-fejezet önállóságát, de ezt azon az áron tesszük, hogy nem tudjuk azt szervesen hozzákapcsolni a tárgytapasztalásnak a dedukció-fejezetben kidolgozott leírásához. A sematizmussal kapcsolatos összes fent említett kérdés megválaszolásához elengedhetetlenül szükséges tehát a kétféle leírás, a szintézis- és a *subsumtio*-modell által okozott problémával való számvetés.

A SEMATIZMUS KÉTFÉLE MODELLJÉNEK ÖSSZEEGYEZTETÉSE

Az alárendelés-modell és a szintézis-modell összeegyeztetésének egyik lehetséges kiindulópontja annak felismerése, hogy a *subsumtio* terminust Kant az észkövetkeztésekkel is összekapcsolja.¹¹ A konklúzió ugyanis feltételez egy általános szabályt (fel-

¹⁰ Curtius pl. a kanti sematizmusról szóló alapvető cikkében olyannyira ellentmondásosnak látja a kettő viszonyt, hogy egyenesen azt javasolja: hagyjuk figyelmen kívül a *subsumtio*-sematizmust, hiszen azt Kant valójában csupán *A tiszta ész kritikájának* architektónikája miatt vezette be (CURTIUS 1914, 363). A sematizmus-fejezet kettősségére hívja fel a figyelmet Walsh is, aki az alárendelés-modellt a statikus, a szintézist pedig a dinamikus jelzőkkel illeti (WALSH 1957–1958, 99).

¹¹ Vö. A330/B386, *TÉK* 323; és Jäsche-logika (§§ 57, 58, AA IX., 120–121 /az akadémiai kiadás szövegeire AA rövidítéssel és a kötetszám, illetve az oldalszám megadásával hivatkozunk/). Erre az összefüggésre többen is felhívták a figyelmet, lásd CURTIUS 1914, 348–349; SMITH 1923, 336; ALLISON 1981, 64; LOHMAR 1991, 86–87.

ső tétel) és egy ismeretnek e szabály feltételei alá foglalását (alsó tétel). Amennyiben itt egy szabály alkalmazásáról van szó, annyiban a *subsumtiónak* ez az értelme összhangban van a sémának a szintézis szabályaként való azonosításával. Ez az észrevétel azonban önmagában nem oldja meg a problémát.¹² Hiszen az észkövetkeztetések elméletének közvetlenül semmi köze sincs érzékiség és értelem együttműködésének problémájához. Pusztán annyit szűrhetünk le ebből az összefüggésből, hogy a sematizmus szintézis-modelljéből (a séma mint szabály) érdemes kiindulnunk.

Ugyanerre a következtetésre juthatunk, ha a sematizmus alárendelés-modelljét az értelem Kant által logikainak nevezett használatával, a szintézis-modelljét pedig a transzcendentális használatával hozzuk kapcsolatba.¹³ Az értelem logikai működése az ítélet, s fogalmai nem mások, mint ítéletek lehetséges predikátumai, melyek alá más képzetek – többek között az adott ítélet szubjektuma – sorolhatók (A69/B94, *TÉK* 118). Az ítélettanban is központi szerepet játszik tehát az alárendelés fogalma¹⁴, s ez az értelem nyilvánvalóbb összefüggésben áll a sematizmus-fejezet problémájával, mint az, amely az észkövetkeztetésekhez kapcsolódik; az értelem transzcendentális funkciójában pedig éppenséggel a szintézis szabályait adó kategóriák forrása.

Mivel tehát az alárendelés-modell az értelem logikai használatához, a szintézis-modell viszont a transzcendentális használatához kötődik, a kettő viszonyának megértéséhez az értelem e kétféle működése között kell kapcsolatot teremteni, amelyet maga Kant tesz meg az úgynevezett metafizikai dedukcióban, „A minden tiszta értelmi fogalom felfedezésének vezérfonala” címet viselő fejezetben, *A tiszta ész kritikája* egyik legnehezebben értelmezhető, s a kutatók által gyakran megalapozatlannak és önkényesnek tartott kijelentésében. A kategóriákat ugyanis, melyek nem mások, mint az észlelésben az elme szintetizáló működését irányító szabályok, itt arra – a közelebből nem indokolt okra – hivatkozva vezeti le az ítéletek logikai formáiból, hogy ugyanaz a funkció egyesíti egy ítéletben a fogalmakat, mint amellyel az észlelésben a számunkra adott érzéki sokféleséget összekapcsoljuk oly módon, hogy abból egy tárgy képzete jöjjön létre.

„Ugyanaz a funkció hozza létre a különböző képzetek egységét egyetlen ítéletben, amely a különböző képzetek pusztá szintézisének egységét adja egyetlen szemléletben. Ez utóbbi egység – általánosan kifejezve – a tiszta értelmi fogalom. Így tehát ugyanazon értelem, méghozzá ugyanazon műveletei által, melyek segítségével fogalmakban létrehozta az analitikus egység révén egy ítélet logikai formáját, visz transzcendentális tartalmat képzeletbe, bármely szemlélet sokféleségének szintetikus egysége révén. Ezért e képzeteket tiszta értelmi fogalmaknak nevezzük, melyek a priori módon vonatkoznak tárgyukra, s ezt az általános logika nem képes nyújtani nekünk.” (A79/B104–105, *TÉK* 125–126. A fordítást módosítottam – Sz. N.)

Ennek a problémának a megoldására az utóbbi időben Béatrice Longuenesse vállalkozott *Kant és az ítélet képessége* című, eredetileg franciául, majd angolul is kiadott könyvében, amelyben – komolyan véve mind az állítást, mind annak vezérfonal szerepét – amellet érvel, hogy a dedukció-fejezetben Kant mégiscsak elvégzi a bizonyítást, de ennek belátásához az eddigi értelmezéseknél nagyobb figyelmet kell fordítani az értelem logikai működésére (az analízisre), melynek eredményei az ítéletek. Ennek

¹² A fent említett Kant-kutatók sem jutottak túl ezen összefüggés tudatosításán.

¹³ Ahogyan ezt Freuler teszi (FREULER 1991, 407–409).

¹⁴ Akkor is, ha maga a *subsumtio* terminus itt nem fordul elő. Az alárendelés ezen értelméhez lásd CURTIUS 1914, 345.

megfelelően Longuenesse – mint arra könyve címe is utal – az ítéles képességét tekintve *A tiszta ész kritikája* kulcsának, s egy teleologikus struktúrát feltételezve azt állítja, hogy az értelem transzcendentális használatában (az érzéki sokféleség szintézisében) mintegy a logikai-diszkurzív funkciót célként szem előtt tartva működik. Vagyis eleve oly módon kapcsolja össze az érzéki benyomásokat, hogy az ezekből létrejött tapasztalat analízise (reflexió) során fogalmakra tehessen szert. Ebben a fogalmi hálóban tekintve a szintézis révén kapott anyagot egy szabályszerűségei révén strukturált és áttekinthető tapasztalat jön létre (vö. LONGUENESSE 1998, 63–64).¹⁵

Ha most visszatérünk a sematizmushoz és a kétféle modell kérdéséhez, akkor – Longuenesse-t követve¹⁶ – leszögezhetjük, hogy szemlélet és fogalom összekapcsolása végső soron a szintézis-modell szerint megy végbe, s a *subsumtio* erre épül. Az érzéki sokféleség egyesítését ugyanis a képzelőerő végzi, mely azonban nem különböztethető meg az értelemtől, annak transzcendentális használatában, szabálya pedig a preconceptuális séma. Ez utóbbi mintegy a csírája a kategóriának, amelyet a már szintetizált érzéki sokféleség analíziséből nyerünk, s amelynek ily módon rendeljük alá ezen szemléleti sokféleséget (vö. LONGUENESSE 1998, 50–51; 243–247).¹⁷

Ezzel az értelmezéssel szemben azonban azt a jogos kifogást emeli Y. M. Senderowicz a *The Review of Metaphysics* című folyóiratban nemrég megjelent cikkében, hogy túlságosan szoros kapcsolatot feltételez az értelem és a képzelőerő szintézise (a *synthesis speciosa*) között, figyelmen kívül hagyva ezzel azt a cezúrát, amelyet Kant a megismerés két forrása között meghúz. Ő maga egy olyan megoldást javasol értelem és érzékiség összjátékának interpretációjára, amely megőrzi a kettő önállóságát. Erre az a megkülönböztetés ad lehetőséget, amelyet Senderowicz a szemléleti formák (tér és idő) mint képzetek és ezek episztemikus szerepe között tesz. Eszerint a tárgyak tér- és időbeli viszonyokba rendezettsége független az értelem működésétől és a kategóriáktól, hiszen maga a tér- és az időbeli egység is pusztán a szemléleti formák mint képzetek tulajdonsága. E tárgyak megismerése (észlelése) azonban már feltételezi az értelem közreműködését és ezáltal a kategóriákat (a tiszta értelmi fogalmakat). Sőt, magának a térnek és az időnek az apprehenziója is a kategóriák feltétele alatt áll, hiszen a szemléleti formák empirikus tárgyak nélkül önmagukban nem tapasztalhatók. Ennek megfelelően az érzéki sokféleség mint adottság nem függ ugyan a kategóriáktól, megismerése (és ezáltal magának a térnek és az időnek az apprehenziója) azonban igen (lásd SENDEROWICZ 2004, 779–781).¹⁸

¹⁵ A reflexív működés, amelyből a fogalmak mint reflektált képzetek származnak (lásd Jäsche-logika, §§ 1–6. AA IX., 91–95), eszerint elengedhetetlen feltétele a tapasztalat létrejöttének, miáltal Longuenesse szoros összefüggést talál *A tiszta ész kritikája* és *Az ítélőerő kritikája* között, hiszen a reflexió (a reflektáló ítélőerő) az utóbbi egyik központi fogalma. A reflektáló ítélőerő és a harmadik *Kritika* relevanciáját a sematizmussal kapcsolatban Pippin is felveti, de Kant-interpretációként nem fogadja el (PIPPIN 1976, 170).

¹⁶ Hasonló úton jár Young is, aki a *subsumtiót* az egyedi és az általános közötti kapcsolatteremtés nézőpontjából tekintve úgy hozza összhangba a szintézissel, hogy a különös (a konkrét tárgy) megkonstruálásaként érti, amely a fogalomban tartalmazott szabály alapján történik (YOUNG 1988, 151).

¹⁷ Longuenesse is utal az alárendelésnek az észkövetkeztetésekből betöltött szerepére, ő azonban ezt az értelem kétféle működésének teleologikus összekapcsolása révén integrálni tudja a sematizmus problematikájába. A fogalom ugyanis annyiban szabálya az alárendelésnek, amennyiben egy tárgynak az e fogalom alá sorolása ad alapot arra, hogy róla az adott fogalom ismertetőjegyeit állítsuk, s mint ilyen szabály lehet egy észkövetkeztetés felső tétele. A tárgy pedig azért rendelkezik az adott ismertetőjegyekkel, mert e fogalom szolgált preconceptuális formájában (mint séma) az érzéki sokféleség azon szintéziséhez, amely a tárgyat létrehozta.

¹⁸ Hasonló elképzelést tükröz Baummanns tanulmánya is, aki tér és idő korlátozhatóságában (*Einschränkbarkeit*) látja a kategóriák érzéki szemléletre való alkalmazásának kulcsát (BAUMANN 1990, 35–37).

Senderowicz tehát – Longuenesse-t bírálva – számot vet azzal a nehézséggel, amelyet az érzéki sokféleség anyagának a szemlélet formáitól és a kategóriáktól való függetlensége okoz: semmi sem garantálja ugyanis, hogy az érzéki sokféleség tartalmát tekintve az értelem szabályainak megfelelően szintetizálható. Megoldása azonban feltételezi a tapasztalat faktumát, vagyis nem ad magyarázatot létrejöttének mikéntjére.¹⁹

A sematizmus problémájának ez az aspektusa, amelyet a továbbiakban az illeszkedés problémájának nevezünk, világosan következik abból, hogy érzékiség és értelem két egymástól teljesen független forrása a tárgytapasztalatnak, s ebből következően az érzéki sokféleség adódását az értelem semmilyen módon nem képes befolyásolni.

„Hisz a jelenségek lehetnének olyanok is, hogy az értelem úgy találja: egyáltalán nincsenek összhangban tulajdon egységének feltételeivel; ebben az esetben akkora zűrzavar uralkodnék mindeneken, hogy például semmit sem lehetne felfedezni a jelenségek sorában, ami bármiféle szabályt adna a szintézishez, ami tehát megfelelné az ok fogalmának, s következésképpen ez a fogalom teljességgel üres, semmis és jelentés nélküli lenne.” (A90–91/B123, *TÉK* 138.)

A dolgozat további részében ennek a problémának és – utalásszerűen – *A tiszta ész kritikájában* található megoldási kísérleteknek járunk utána, mégpedig fenomenológiai szempontból.

Mivel a *Kritika* fenomenológiai megközelítése egyrészt egyáltalán nem újdonság a Kant-interpretációk történetében, másrészt többféle módja is létezik,²⁰ először pontosítani kell a választott módszert. A sematizmus illeszkedési problémáját részünkről Husserl fenomenológiája felől vizsgáljuk, mégpedig nem hatástörténeti, hanem szisztematikus szempontból. Erre az ad alapot, hogy mind a *Logikai vizsgálódásokban*, mind az *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* című műben a kantiéval analóg struktúrákat és ennek megfelelően hasonló nehézségeket fedezhetünk fel a konstitúciós elemzésekben. Az összehasonlítás, melynek során *A tiszta ész kritikáját* egyfajta konstitúcióelméletként kezeljük – reményeink szerint – egyrészt megvilágítja a probléma fenomenológiai tartalmát, másrészt a kanti megoldási kísérletek ilyenfajta értelmezésével irányt mutat egy olyan modell felé, amely kiküszöbölheti az illeszkedés nehézségét. Ki fog derülni ugyanis, hogy Husserl statikus fenomenológiájának között a probléma megoldhatatlan, s ez átvezet minket a genetikusan fenomenológiához, melynek csíráit – mint már maga Husserl²¹ – Kantnál is fel fogjuk fedezni, s éppen azokban a fogalmakban, amelyekkel a sematizmus központi problémáját próbálta megoldani.

¹⁹ A tapasztalat faktumának feltételezése, illetve bizonyítása szoros összefüggésben áll a szubjektív és objektív dedukció problémájával (AXVII, *TÉK* 22). Ezzel kapcsolatban lásd Carl nagy hatású könyvét (CARL 1989). A séma eredetének kapcsán egyébként Pippin is felveti az érzéki sokféleség függetlenségének problémáját, de a kanti transzcendentális idealizmus keretein belül kezelhetetlennek nyilvánítja (vö. PIPPIN 1976, 170–171).

²⁰ A fenomenológia klasszikusai közül lásd Husserlt (mindenekelőtt az *Erste Philosophie* első részének kiegészítéseit a Husserliana VII. kötetében és a *Krisist*), illetve Heideggeret (*Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*. GA25). Az újabb Kant-interpretációkból – a teljesség igénye nélkül – megemlítjük Iso Kern mára már klasszikussá vált könyvét és Gerd Buchdahl munkáját (KERN 1964; BUCHDAHL 1992).

²¹ Lásd Husserl: *Analysen zur passiven Synthesis*. 125–126. Husserl Kant-értelmezéséhez a képzelőerő és az értelem működését (tehát a sematizmus problémakörét) illetően lásd Bégout cikkét, aki megmutatja, hogyan változott Husserl Kant-interpretációja saját, genetikusan fenomenológiai fordulatával párhuzamosan (BÉGOUT 2000). Mindazonáltal óvatosan kell bánnunk a Husserl–Kant analógiával, hiszen *A tiszta ész kritikája* – módszertanát tekintve – egyáltalán nem a tárgykonstitúció intencionális struktúráját kívánja leírni, hanem a tárgytapasztalat a priori lehetőségfeltételeit kutatja.

AZ ILLESZKEDÉS PROBLÉMÁJA A STATIKUS FENOMENOLÓGIA SZEMPONTJÁBÓL

Noha a tárgykonstitúció statikus fenomenológiai elméletének lényegi elemei már a *Logikai vizsgálódásokban*, tehát Husserl első főművében is fellelhetőek, annak ellenére, hogy itt még az élmények (megismerési aktusok) szempontja uralkodik, ezúttal a második nagy műből, az *Eszmék I.* kötetéből indulunk ki. Ez azért tűnik kézenfekvőnek, mert az előbbi a logikai fogalmak és törvények jelentésének konstitúcióját állítja a középpontba, s ennek megfelelően egyrészt kisebb hangsúly esik az érzéki tárgy-tapasztalat leírására, másrészt az analízis nézőpontját is a jelentéskonstitúció határozza meg. Márpedig, ha *A tiszta ész kritikáját* egy konstitúcióelmélet csírájaként próbáljuk meg értelmezni, akkor mindenekelőtt az érzékelés tárgyainak konstitúciójáról szóló leírásokat fedezhetünk fel benne, s ehhez jobban illeszkedik az *Eszmék I.* kötet, amely a tárgykonstitúció paradigmaticus esetének ezt, vagyis az egyszerű tárgy-ézelést tartja. Mivel azonban a külső tárgyak érzékelése a *Logikai vizsgálódásoknak* is vissza-visszatérő témája, ráadásul – mint látni fogjuk – a sematizmus illeszkedési problémája nyilvánvalóbban jelentkezik ebben az írásban, mint az *Eszmékben*, ezért utóbb erre is kitérünk.

Ha nagy vonalakban és a kanti sematizmus-problémát szem előtt tartva szeretnénk leírni egy valóságos tárgy konstitúcióját az *Eszmék* alapján, akkor először ki kell térnünk arra a megkülönböztetésre, amelyet Husserl tesz a fenomenológiai vizsgálódások két aspektusa között. Az egyik a noétikus, pontosabban valós (*reell*) elemzés, melynek tárgyai az élmények, a tudatfolyam „tényleges” összetevői, a másik a noématikus, vagyis az intencionális tárgyra irányuló. Ami az előbbit illeti: az élmények (tudataktusok) szférájában Husserl elkülöníti a szenzuális anyagot, a hülét (szenzuális élmények, érzetek) és az ezeket alakító intencionális formát, a noézist, amely a tárgyra való vonatkozást, azaz az értelemadást végzi. A noématikus vizsgálat pedig a noézis-korrelátumaként adódó intencionális tárgy struktúrájára irányul, s ezen belül megkülönbözteti a teljes noéma (az intencionális tárgy úgy, ahogyan adódik) tárgyi értelmét, azt, ami a különféle tudatformákban (például észlelés, visszaemlékezés, fantázia) közös. Egy ház esetében tehát a tárgyi értelem, amelyet Husserl noématikus magnak nevez, maga a ház mivolta, elvonatkoztatva attól, hogy éppen ténylegesen észlelem, visszaemlékezem rá vagy csak álmodom róla.

Noha a két aspektus külön-külön is kezelhető, a fenomenológiai leírás fő irányát, melyet egy Kantnál is szereplő kifejezéssel funkcionális problémának nevez,²² Husserl mégis az összekapcsolásukban látja. Eszerint a központi kérdés az, miként konstituálódik a tudataktusok (noézisek) sokféleségében egy identikus tárgy. Ezt a folyamatot az *Eszmék* alapján egy eleve adott tárgyi értelem betöltődéseként, illetve – soha le nem záruló²³ – közelebbi meghatározásaként értelmezhetjük. Ez azt jelenti, hogy amikor a noézisek – mintegy „életet lehelve” az előzetesen adott hületikus sokféleségbe – értelemmel ruházzák fel azt, akkor valójában egy eleve adott tárgyi értelem szerint járnak el. A házészlelés példájánál maradva: minden egyes látványt egy ház részeként azonosítunk, s egyúttal minden újabb perspektíva bővíti az e házról való ismereteinket.

²² Husserliana III. 212–213. Vö. A68/B93, TÉK 117, ámbár Husserl a terminus kapcsán Stumpf-ra hivatkozik.

²³ Ezért nevezi Husserl a noématikus magban rejlő meghatározható X-et (vagyis a tárgyi értelmet) kanti értelemben vett eszmének.

A fenti séma, amelyre a továbbiakban – a szakirodalomnak megfelelően (lásd AGUIRRE 1970, XIX)²⁴ – anyag-felfogás (*hülé-Auffassung*²⁵) modellként hivatkozunk, összevethető azzal, ahogyan Kant ábrázolja az érzéki tárgyak megismerésének folyamatát. Az *Eszmék* hülé-fogalmának, pontosabban az ennek megfelelő noématis sokféleségnek jól megfelel *A tiszta ész kritikája* érzéki sokfélesége, a tárgyi értelmet létrehozó noéziseknek pedig az értelem spontán tevékenysége, melynek szabályait a kategóriák rögzítik.²⁶ Közös vonásuk az is, hogy a tárgyészlelés elemzésében mindkét leírás döntő szerepet szán a szintézis fogalmának. Ily módon gyümölcsözőnek tűnik e fogalom közelebbi vizsgálata, annál is inkább, mert rávilágít annak a nehézségnek a forrására, amelyből az illeszkedés problémája fakad.

A szintézis *A tiszta ész kritikája* szerint az értelem aktív működése, mellyel a receptivitásban adódó érzéki sokféleséget kapcsolja össze a kategóriákban kifejezésre jutó szabályok alapján, s ezáltal hozza létre egy tárgy képzetét. Szükségszerű feltétele tehát a tárgytapasztalatnak. Husserl azonban, noha az *Eszmék* I. kötetében már az egyszerű tárgyészlelést is szintézisnek nevezi, mégis szembeállítja ezt a kontinuos szintézisnek nevezett tevékenységet azokkal a tulajdonképpeni szintetikus aktusokkal, amelyekben a magasabb rendű tárgyiságok (például általános tárgy, tényállás) konstituálódnak. A *Logikai vizsgálódásokban* pedig kifejezetten hangsúlyozza, hogy az észlelés nem szintetikus aktus, hanem „a részintenciók közvetlen összeolvadása” (Husserliana XIX/2, 677), vagyis az érzéki tárgyak konstitúciója mintegy magától, mindenfajta aktív képesség közreműködése nélkül megy végbe. Szintetikus (a *Logikai vizsgálódások* terminológiájával: kategoriális) aktusra csak a tárgy azonosításához (például házként való azonosításához) van szükség.

Ez utóbbi kijelentés azonban némileg zavart keltő. Vajon akkor – Husserl szerint – eleve házat látunk már az észlelés elején, s pusztán e házról való ismeretünk gazdagodik (vagy cáfolódik meg) a folyamat során, vagy utólag azonosítjuk házként benyomásaink egymásutánját egy szintetikus (kategoriális) aktusban? De mit látunk akkor az észlelés kezdetén? Hiszen a tudat eleve intencionális, tehát valamiről való tudat. Ugyanez a probléma azonban Kantnál is felvetődik: mit jelent az értelem szintetikus működése a tárgytapasztalatban? Csak utólag, a ház különböző részein már végighaladva konstatáljuk, hogy egy házat láttunk? A szintézis kanti fogalma első látásra ezt sugallja. Ugyanakkor *A tiszta ész kritikája* talán „legfenomenológiaibb” részében, az 1. kiadás dedukció-fejezetében hasonló kétértelműséggel találkozunk, mint amelyet az imént Husserlnél láttunk. Amikor ugyanis Kant felteszi a kérdést (A104, *TÉK* 672), hogy mit értünk a „képzeteink tárgya” kifejezés alatt, akkor egyrészt egyfajta fenomenológiai epochét alkalmazva azt válaszolja, hogy mivel csupán képzeteink sokféleségével van dolgunk, ezért az ezeknek megfelelő tárgy (az X, az úgynevezett transzcendentális tárgy) nem más, mint „a tudat formális egysége a képzetek sokféleségének szintézisében”, másrészt – a fejtegetéseket továbbolvasva – a transzcendentális tárgy

²⁴ Maga az elnevezés noétikus szempontokat tükröz (az élmény anyaga és formája), de megvan a megfelelője a noématis oldalon is (az észlelt anyag és a tárgyi értelem).

²⁵ A *Logikai vizsgálódásokban* ennek szinonimájaként még a „Deutung” kifejezést is használja Husserl. Vö. a kiadó (U. Panzer) „Bevezetés”-ével (Husserliana XIX/1, LVIII–LIX).

²⁶ Kantnál természetesen nem válik élesen el a noétikus és a noématis leírás (ezzel kapcsolatban lásd Husserl kritikai megjegyzéseit /KERN 1964, 65–68/), mégis – a vizsgált szövegekben – eléggé egyértelmű, hogy az érzéki sokféleség noématis, az értelem pedig természetesen noétikus értelemben veendő. Kétértelműségről inkább a szemléleti formákkal kapcsolatban beszélhetünk.

egy olyan „üres tárgy” képzetének tűnik, amelyre a képzeleteinket vonatkoztatjuk, s amelyet a mindenkori konkrét tárgy tulajdonságaival (predikátumaival) határozunk meg, vagyis e predikátumok üres szubjektuma (A105–106, TÉK 673–674). Az előbbi azt sejteti, hogy a tárgyi értelem a szintézisben jön létre, az utóbbi viszont ennek eleve adottságára utal.

A *tiszta ész kritikája* és az *Eszmék* fő irányát figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy mind Kant, mind Husserl végül is a tárgyi értelem előzetes adottsága felé hajlik. Ez azonban visszavezet minket a sematizmus illeszkedési problémájához, amely a fentiek fényében a tárgyi értelem és az érzéki benyomások megfelelésének kérdéseként jelenik meg: mi garantálja, hogy észleleteink megfelelnek bármiféle előzetesen adott tárgyi értelemnek. Erre természetesen az a válasz, hogy egy adott tárgyi értelem sohasem önkényes fikció, hiszen eleve a benyomások motiválják. Nem véletlen, hogy bizonyos színek és formák egyvelegét például nem faként, hanem házként látom, és ebben nyilvánvalóan korábbi tapasztalatok is szerepet játszanak. Ezzel az érveléssel azonban már átléptük a statikus fenomenológia kereteit.

AZ ILLESZKEDÉS PROBLÉMÁJÁNAK KANTI MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEI ÉS A GENETIKUS FENOMENOLÓGIA

A fentiek alapján a sematizmus illeszkedési problémájának megoldatlanságát a statikus fenomenológia keretei között egy olyan konstitúciós sémában látjuk, amely két ellentmondó elemet tartalmaz, s amelyet az intencionalitás szintézis-modelljének nevezhetünk. Eszerint az érzéki sokféleség (Husserlnél a tárgy aspektusai vagy vetületei) kapcsolatát egy tőlük független és hozzájuk képest *a priori* tárgyi értelem határozza meg. Ez azzal függ össze, hogy mind Husserl, mind Kant számára a megismerési aktusok intencionálisak, azaz bármiféle tudat valamiről való tudat. Kant esetében ez abban mutatkozik meg, hogy – legalábbis *A tiszta ész kritikája* szerint – nincsenek „kósza”, azaz nem tárgyhöz kötődő érzetek.²⁷ Nem világos azonban, miként tudja ez a fajta vertikális intencionalitás garantálni, hogy a hületikus összetevők valóban egy eleve adott tárgyi értelem szerint kapcsolhatók össze (szintetizálhatók).

Mivel ezt a modellt – képletesen szólva – az intencionalitás-gondolatnak a szintézis feletti uralma jellemzi, a sematizmus-probléma lehetséges megoldását keresve érdemes a szintézis fogalmában rejlő lehetőségekből kiindulni. Tulajdonképpen ezt teszi Kant is, amikor *A tiszta ész kritikája* 1. kiadásában kidolgozza a hármas szintézis elméletét, melyben egyrészt döntő szerepet juttat egy, az értelem és az érzékiség között álló képességnek, a képzelőerőnek, másrészt két olyan fogalomnak, amelyek azután Husserl genetikus fenomenológiájában is kulcsszerepet játszanak majd: az asszociáció és az affinitás fogalmának.²⁸ Ez utóbbiak azért nagyon fontosak, mert egy olyan – Husserl által horizont- vagy hosszintencionalitásnak nevezett – kapcsolatot előle-

²⁷ Mivel azonban minden tapasztalat tárgytapasztalat, ez pedig feltételezi a kategóriákat, így minden ismeret fogalmi. Azok a kutatók, akik ettől az egyébként súlyos következményekkel terhes állítástól meg akarják óvni Kantot, többnyire a *Prolegomena* észleleti ítéleteiben, az *Antropológia* 5. §-ban (*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, AA VII., 135–137) és a *Jäsche-logika* Bevezetésében (AA IX., 64–65) lelnek támpontot. Az egyik ilyen következményre, Kant „álmatlanságára” Beck hívja fel a figyelmet (BECK 1978).

²⁸ A kanti affinitásfogalom és Husserl genetikus fenomenológiájának kapcsolatához lásd BARSOTTI 1999, különösen 179–183.

geznek meg a tapasztalat hületikus összetevői között, amely – a vertikálistól eltérően – lehetőséget ad a tárgyi értelem keletkezésének magyarázatára. Hogy ez a lehetőség beteljesíthető-e vagy csupán mélyebb ellentmondásokhoz vezet, az Husserl genetikus fenomenológiájának, mindenekelőtt a passzív szintézisről szóló elméletnek a részletes vizsgálatát követelné meg, ami azonban már meghaladja e tanulmány kereteit.²⁹

IRODALOM

- Aguirre, A. 1970. Genetische Phänomenologie und Reduktion. *Phaenomenologica*, 38.
- Allison, H. E. 1981. Transcendental Schematism and the Problem of the Synthetic A Priori. *Dialectica*, 35. 57–83.
- Barsotti, B. 1999. Synthèse passive et affinité chez Husserl. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 3. 379–400.
- Baummanns, P. 1990. Grundlagen und Funktion des transzendentalen Schematismus bei Kant. In Busche, H. – Hef-ferman, G. – Lohmar, D. (Hrsg.): *Bewusstsein und Zeitlichkeit*. Würzburg: Königshausen & Neumann. 23–59.
- Beck, L. W. 1978. Did the Sage of Königsberg Have No Dreams? In *Essays on Kant and Hume*. New Haven–London: Yale University Press. 38–60.
- Bégout, B. 2000. L' héritage ambigu: Kant, Husserl et la question de la synthèse passive. *Recherches husserliennes*, 13. 31–67.
- Buchdahl, G. 1992. *Kant and the Dynamics of Reason*. Oxford: Blackwell.
- Bussmann, H. 1994. Eine systemanalytische Betrachtung des Schematismuskapitels in der Kritik der reinen Vernunft. *Kant-Studien*, 85. 394–418.
- Carl, W. 1989. *Der schweigende Kant: die Entwürfe zu einer Deduktion der Kategorien vor 1781*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Chipman, L. 1972. Kant's Categories and their Schematism. *Kant-Studien*, 63. 36–50.
- Curtius, E. R. 1914. Das Schematismuskapitel in der Kritik der reinen Vernunft. *Kant-Studien*, 19. 338–366.
- Dahlstrom, D. O. 1984. Transzendente Schemata, Kategorien und Erkenntnisarten. *Kant-Studien*, 75. 38–54.
- Detel, W. 1978. Zur Funktion des Schematismuskapitels in Kants Kritik der reinen Vernunft. *Kant-Studien*, 69. 17–45.
- Franzwa, G. E. 1978. Space and the Schematism. *Kant-Studien*, 69. 149–159.
- Freuler, L. 1991. Schematismus und Deduktion in Kants Kritik der reinen Vernunft. *Kant-Studien*, 82. 397–413.
- Heidegger, M.: *Kant und das Problem der Metaphysik*. (GA 3.) Hrsg.: F-W. Herrmann. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1991; magyarul: *Kant és a metafizika problémája*. Budapest: Osiris, 2000.
- Husserl, E.: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. (Husserliana III.) Hrsg.: W. Biemel. Den Haag: Nijhoff, 1950.
- Husserl, E.: *Analysen zur passiven Synthesis*. (Husserliana XI.) Hrsg.: M. Fleischer. Den Haag: Nijhoff, 1966.
- Husserl, E.: *Logische Untersuchungen*. (Husserliana XIX/1–2.) Hrsg.: U. Panzer. Den Haag: Nijhoff, 1984.
- Kant, I.: *A tisztá ész kritikája*. Ford.: Kis János. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Kant, I.: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. (Kants gesammelte Schriften VII.) Hrsg. von der Königlich Preussischen (később: Deutschen) Akademie der Wissenschaften. Berlin: de Gruyter, 1907.
- Kant, I.: *Logik*. (Kants gesammelte Schriften IX.) Hrsg. von der Königlich Preussischen (később: Deutschen) Akademie der Wissenschaften. Berlin: PUF, 1993.
- Kern, I. 1964. *Husserl und Kant*. Den Haag: Nijhoff.
- La Rocca, C. 1989. Schematismus und Anwendung. *Kant-Studien*, 80. 129–154.
- Lohmar, D. 1991. Kants Schemata als Anwendungsbedingungen von Kategorien auf Anschauungen. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 45. 77–92.
- Longuenesse, B. 1998. *Kant and the Capacity to Judge: Sensibility and Discursivity in the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*. Princeton–Oxford: Princeton University Press. (Javított és bővített kiadása a francia változatnak: *Kant et le pouvoir de juger: Sensibilité et discursivité dans l'Analytique transcendentale de la Critique de la raison pure*.)
- Mohr, G. 1995. Wahrnehmungsurteile und Schematismus. In *Proceedings of the 8. International Kant Congress 1995*. 331–340.
- Mudroch, V. 1989. Die Anschauungsformen und das Schematismuskapitel. *Kant-Studien*, 80. 405–415.

²⁹ A passzív szintézisről szóló előadások bizonyos részei, főként az affekció fogalmát taglaló fejezet (Husserliana XI, 148–172) azt sejtetik, hogy a tárgyi értelem keletkezésének itt vázolt sémája is „magából a dologból” fakadó ellentmondásokat rejt magában. Egyrészt ugyanis az affekció mindenfajta szintézis, vagyis egységképződés feltétele, másrészt viszont ahhoz, hogy hületikus adatok hatást gyakoroljanak az énrre, afficiálják azt, már valamiféle egységet kell képezniük.

- Pippin, R. B. 1976. The Schematism and Empirical Concepts. *Kant-Studien*, 67. 156–171.
- Rotenstreich, N. 1956. Kant's Schematism in its Context. *Dialectica*, 10. 9–30.
- Senderowicz, Y. M. 2004. Figurative Synthesis and Synthetic A Priori Knowledge. *The Review of Metaphysics*, 57. 755–785.
- Smith, N. K. 1923. *A Commentary to Kant's „Critique of Pure Reason”*. 2nd ed. London: Macmillan.
- Young, J. M. 1988. Kant's View of Imagination. *Kant-Studien*, 79. 140–164.
- Walsh, W. H. 1957–1958. Schematism. *Kant-Studien*, 49. 95–106.
- Warnock, G. J. 1948–1949. Concepts and Schematism. *Analysis*, 9. 77–82.
- Wolff, R. P. 1963. *Kant's Theory of Mental Activity*. Cambridge: Harvard University Press.

Tanú